

Tartu fenomen

KAAREL VANAMÖLDER, URMAS KLAAS

Nimetage üks populaarne ja teenekas Tartu linnapea!

Küsimus võib tunduda halvale viktoriinile omaselt triviaalne, kuid hästi komponeeritud mälumängudes peitub enamasti lihtsakoelise pealispinna all konks. Ka antud juhul.

Võtame näiteks Karl Julius Luige (1883–1948)¹ – Tartu kõige pikemalt ametis olnud linnapea (1920–1934) vähemalt viimase sajandi jooksul. Ta sündis ja kasvas Valgemaal Koikküla vallas, kus isa Juhan oli kõrtsmik. Haridustee algas sealsamas valla-koolis, jätkus Karula ja Rõuge kihelkonnakoolis ning 1899. aastal asus Karl õppima Tartu Hugo Treffneri gümnaasiumis. Ühele mitte just kõige vaesemast perest pärit edasipüüdlikule Liivimaa maapoisile oli tsaariaja loojangul selline haridustee üpris tavaline, nagu ka gümnaasiumi lõpetamine Peterburis (rongid juba sõitsid!), millele järgnesid õpingud Tartu ülikoolis (1906–1913). Luik alustas stuudiumit õigusteaduskonnas, kuid vahetas peagi eriala füüsika-matemaatika vastu, liites sellele ka õpetaja-hariduse – tänases mõttes koolitas ta end siis reaalinete õpetajaks. Ajastule tüüpiliselt liitus ta üliõpilasena kohe Eesti Üliõpilaste Seltsiga. Tema nooruses hakkas Vene impeerium murenema, 1905. aasta revolutsiooni puhkemise ajal oli Luik 21 aastane.

Pärast õpingute lõpetamist suundus kolmekümnnendatesse eluaastatesse jõudnud Karl Luik jalamaid erialasele tööle kodupiirkonda, hoolimata puhkenud maailmasõjast. 1914. aastast oli ta õpetaja Valga kommertsikoolis, neli aastat hiljem Võru gümnaasiumis, kuid Eesti Vabariigi tulekuga avanesid sootuks teised perspektiivid. 1919. aastal sai temast Võru maavalitsuse abiesimees ja haridusosakonna juhataja, 1920. aasta jaanuaris nimetas Tartu linnavolikogu Luige Tartu koolinõunikuks ning sama aasta septembris valiti 37-aastane Karl Luik Tartu linnapeaks.

Luige kauaaegset ja viljakat tegevust Tartu linnapeana võib kokku võtta tõdemusega, et just tema ajal kujundati Tartust euroopalik linn. Neljateistkümne ametiaasta jooksul toimus tõesti rida olulisi arenguid.² Alates 19. sajandi algusest enam-vähem samades piirides püsinud linn hakkas laienema ja endistele mõisa-

Kaarel Vanamölder, PhD, vanemteadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; kommunikatsiooni- ja praktilise ajaloo dotsent, Tallinna Ülikool, Narva mnt 25, 10120 Tallinn, kaarel.vanamolder@tlu.ee

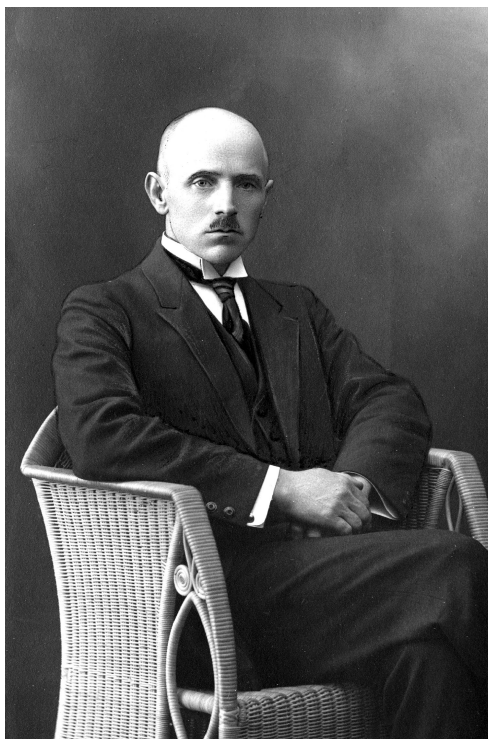
Urmass Klaas, MA, Tartu linnapea, Tartu Linnavalitsus, Raekoja plats 1a, 50089 Tartu, urmas.klaas@tartu.ee

¹ Karl Julius Luige kohta vt nt E. Puusemp. Saame tuttavaks! Mina olen teie linnapea. – Postimees, 23.03.2005; A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest. Veebiteavik <https://www.digar.ee/arhiiv/et/download/243473> (5.11.2024); Tartu linna päeval avatakse kunagise Tartu linnapea auks monument. – Tartu Postimees, 17.06.2016; M. Elvet. Valga- ja Võrumaalt tõusis K. Luik Tartut valitsema. – Lõunaleht, 7.07.2009.

² Vt ka Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koost. H. Pullerits. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 181–184.

maadele loodi uued linnaosad – Veeriku, Tammelinna, Tähtvere.³

1926. aastal avati sõjas maha põlenud Puusilla asemele raudbetoonist Vabadussild. Koostöös linnaarhitekt Arnold Matteusega (1897–1986, ametis alates 1926) asuti koristama Emajõe kaldaid: puhastati risust, likvideeriti müügiputkad, teiste seas ühe katuse all asunud avalik käimla ja väike söökla (praeguse Lutsu monumendi naabruses).⁴ Suleti vanad ja paljuski antisanitaarsed ujulad tollase Kivi- ja Puusilla (praeguse Vabadus- ja Kaarsilla) vahel, mis välimuselt meenutasid vee peale vajunud suletud taluhoovi või sara. 1928. aastal rajati ülesvoolu, linna põhjapiirile (umbes tänane Lodjakoda) suur avatud kaarja kuju ja galeriidega puidust linnaujula (sai kannatada Teises maailmasõjas, lõplikult lammutati 1988), mis kujunes erakordselt populaarseks.⁵ 1926. aastal

Tartu linnapea Karl Luik 1920. aastatel.

Foto: A. Lomp. RA, EAA.2111.1.8937.3

ostis linn turbaküttel töötava Ulila elektrijaama, mis hakkas Tartut varustama elektriga. 1929. aastal ühendati linna veevärgiga esimene maja (vt ka Ken Kallingu lugu siinses Tuna numbris). Pidulikust sündmusest kirjutas Postimees⁶:

Pühapäeval kella 12 kogusid Tartu linna weewärgi pumbamaja juure – Meltsi tiigi ääres – linnawalitsuse ja -wolikogu liikmed, kutsutud wõõrad ja määratu rahwahulk, et osa wõtta linna weewärgi pidulikust awamisest. Pidulik toiming algas waimuliku talitusega, mida pidasid praost Rutopõld ja praost Kokla⁷. Linnapea K[arl] Luik andis ülewaate weewärgi tekkimisest ja kriipsutas alla otsustajate üksmeelt.

³ E. Puusemp. Saame tuttavaks!

⁴ E. Puusemp. Saame tuttavaks! Vt ka Tartu – minu linn. Arhitekt Arnold Matteuse mälestusi. Koost. E. Kärdda. Tartu: Linnamuuseum, 2008.

⁵ Tartu lood: supelparadiis Emajõel. Rahvusarhiivi ajaveeb. <https://blog.ra.ee/naitus/tartu-lood-supelparadiis-emajoel/> (5.11.2024).

⁶ Puhas wesi kõigile kättesaadawaks. – Postimees, 18.11.1929.

⁷ Praost Gustav Rutopõld (1875–1936), eesti luterlik waimulik, Tartu praostkonna praost; Konstantin Kokla (kirjanikunimega Otto Oja, 1878–1946), eesti õigeusu waimulik, Tartumaa praost. Tartu veevärgi avamist õnnistasid seega nii luteri kui õigeusu kiriku esindajad.

Karl Luige ametiajal Tartu linnapeana suleti vanad ja paljused antisanitaarsed ujulad tollase Kivi- ja Puusilla (praeguse Vabadus- ja Kaarsilla) vahel, mis välimuselt meenutasid vee peale vajunud suletud taluhoovi või sara. Vaade ujulale Emaajõel 20. sajandi alguses. RA, EFA.197.4.6703

Terwitasid ja soovisid õnne rektor prof. J[uhan] Kõpp, linnawolikogu esimees prof. P[eeter] Põld, Jaan Tõnisson, dir. Kõwa⁸ ja tuletõrje esimees O. Allik.⁹ Linnapea tänas õnnesoowide eest ja astus pumbamajja, kus läbi löikas eesti wärwidEGA lindi ja mootori käima pani. Silmapilkselt hakkas wesi woolama ja weejuga tõusis kesk Meltsi tiiki mitme sülla kõrguseni [- - -] Raekoja ees awati hüdrant ja weejuga tõusis kolmekordse maja kõrguseni [- - -] Rahwast oli murruna, et oma silmaga tunnistajaks olla ajaloolisel silmapilgul.

Muude heakorratöödena rekonstrueeriti Karlova park, Barclay platsile rajati purskkaev ning raekoja aknad said suwiti lillekastid. 1928. aastast tekkis traditsioon püstitada raekoja ette jõulupuu.

Ene Puusemp rõhutab ka Luige algatusi kooliolude edendamiseks: „1922. aastal hakati Lina tänawasse ehitama uut koolimaja (praegune Karlova gümnaasium). Tööle pandi kutse- ja täienduskoolid, awati uusi algkoolid.“¹⁰ Rajati wanadekodusid, waeslaste varjupaiku ja linnapank.¹¹ 1922. aastal ilmusid Tartusse traditsiooniliste voorimeeste kõrwale liinibussid, esimeseks liiniks Vaksal – Peetri kirik.¹²

⁸ August Alfred Kõwa (1875–1942?), tööstur ja majandustegelane, AS Tartu Telefonivabriku direktor, Tartu linnavolikogu liige.

⁹ Oskar Allik (1884–1949), panga-, poliitika- ja ühiskonnategelane, Tartu Tuletõrje Seltsi esimees.

¹⁰ E. Puusemp. Saame tuttavaks!

¹¹ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest.

¹² 100 aastat bussiliiklust Tartus. Koost. A. Teemusk. Tartu: Kuma Print, 2022.

Luige oluliseks teeneks tuleb pidada ka linna varasemas asjaajamises laialt levinud ja paljuski enesestmõistetavaks peetud altkäemaksu või „meelehea“ andmise kombe väljajuurimist. Luige väimehe Ain Kaalepi (1926–2020) sõnul „1930. aastateks oli see komme vähemalt Tartu linnas tänu Luigele ja tema kaadrile täielikult välja puhastatud. Ei mingit meelehead! See oli keelatud.“¹³

Eeltoodut arvestades on selge, et Karl Luike saab vaieldamatult pidada üheks Tartu teenekamaks ja küllap ka populaarsemaks linnapeaks – mälumänguküsimusele on vastatud õigesti. Luik väärib kõigiti monumenti, mis 2016. aastal Tartu linna päeval talle Vanemuise parki püstitati.¹⁴

Samas võiks küsida: kas Tartu muutumine „tüüpilisest räpasest tsaariaja provintsilinnast“¹⁵ nüüdisaegseks euroopalikuks keskuseks saab olla vaid ühe (Luik) või kahe (Luik ja Matteus) pühendunu ja nende meeskonna teene? Vene impeeriumi lõpp ja Eesti Vabariigi loomine tõi tahes-tahtmata kaasa suuri muudatusi peaaegu kõigis eluvaldkondades: maareformiga riigistati 1919. aastal teiste seas ka Tähtvere mõisa maad ning seejärel müüs mõisa viimane omanik veel tema kätte jäänud valdused uue linnaosa ehituskruunkideks,¹⁶ endised Tamme mõisa maad liideti Tartuga 1923. aastal.¹⁷ Kõik see oleks ilmselt toimunud ka siis, kui linnapeaks olnuks keegi teine. Niisamuti oleks Tartusse jõudnud elektrivalgus ja veevärk ning ühistransporti mootorsõidukid. Küllap edenenuks uue aja vaimus ka linna heakord.

Luige fenomen seisneb paljuski tema ametiaja erakordses pikkuses, mis tagas stabiilsuse. 14 aastat suudab demokraatia oludes avalikus ametis püsida vaid kas äärmiselt populaarne ja/või n-ö õigesse erakonda kuuluv isik. Siinkohal astub lavale loomulikult Jaan Tõnisson (1868–1941?). Eesti Vabariigi algusest kuni 1934. aasta võimupöördeni domineerisid Tartu kohalikus poliitikas n-ö Tõnissoni parteid: Eesti Rahvaerakond ja Rahvuslik Keskerakond. Väga sageli iseloomustatakse Karl Luike kui Tõnissoni kauaaegset lähikondlast ja võitluskaaslast. Samasse „kaadriss“¹⁸ kuulusid kahtlemata veel ka näiteks teised EÜS-lased Peeter Pöld (1878–1930) ja Johan Köpp (1874–1970), mõlemad väga olulised isikud Eesti aja- ja eriti kultuuriloos. Tänapäevast kõnepruuki laenates olid kõik kolm – Luik, Pöld ja Köpp – mingis mõttes Tõnissoni „tehtud“. Neid kõiki võisime kohata Tartu veevärgi avamise kirjelduses.

Siit ongi lihtne minna püstitatud mälumänguküsimuse „konksu“ juurde. Neid on õigupoolest kaks.

Esimeseks konksuks on Jaan Tõnissoni isik, kes troonib alates 19. sajandi lõpust väga selgelt Tartu mõttemaastikul ja seda paljuski tänapäevani. Näiteks kuulub kindlasti samasse vaimsesse pärandisse 2014. aastal Tartus loodud Jaan Tõnissoni

¹³ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest.

¹⁴ Tartu linna päeval avatakse kunagise Tartu linnapea auks monument.

¹⁵ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest.

¹⁶ A. Seire. Tunased mõisad tänases Tartus. <https://web.archive.org/web/20120418161507/http://www.genealoogia.ee/tartu/moisad.htm> (5.11.2024).

¹⁷ Vt Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu, lk 146–147.

¹⁸ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest.

Selts: „Jaan Tõnissoni ideedel ja algatustel on oma koht ja väärtus nii kaasaegses elus kui ka tulevikus.“¹⁹ Troonile mahub teadupärast istuma aga vaid üksainus, teised üksnes ümbritsevad ja jäävad tahes-tahmata trooni ja sellel istuja varju. Pole üllatav, et „lähikondlasel“ Karl Luigel puudub peaaegu igasugune agentsus näiteks viimases Jaan Tõnissonist pajatavas monograafias. Linnapea Luik o o t a b linnavalitsuses Tartusse jõudnud Tõnissoni (1927), a l l k i r j a s t a b koos teistega Postimehe tarbeks kirjastusühisuse lepingu (1931) ja v õ t a b koos teistega Tartu vaksalis õ n n e s o o v i d e g a v a s t u 65. sünnipäeva tähistava Tõnissoni (1933).²⁰ Vaid 1932. aasta mais peetud Rahvusliku Keskerakonna suurel kontsert-miitingul Vanemuises saab linnapea Luik kõnega üles astuda. Sedagi – tõsi küll – alles Jaan Tõnissoni ja Ants Piibu järel.²¹ Luike ei maini peaaegu üldse näiteks ka muidu toonase Tartu eluolu mitmel viisil avav Oskar Rütli (1871–1949), kelle mälestusi läbib muide punase joonena vaen Tõnissoni vastu.²²

Luik ei ole siin kindlasti erand. Mingis mõttes jääb Tõnissoni varju iga tema lähikondlane, sh ka professor, rektor, peapiiskop ja kirjamees Johan Köpp, kelle sünnist möödus just 150 aastat, mida tähistati Tartus väärika juubelikonverentsiga: „Johan Köpp kuulub samasse põlvkonda Jaan Tõnissoni [*sic!*], Peeter Põllu, Konstantin Pätsi, Heinrich Koppeli ning paljude teiste Eesti riigijuhtide ja ühiskonnategelastega ...“²³ On tähelepanuväärne, et Jaan Tõnisson on veevärgi avamise kirjelduses ainus, kel „tiitleid juurde ei lisa“ – praostide, direktori, professori ja rektori kõrval viibib pumba-jaamas lihtsalt tema ise.

Arvatavasti mängib oma rolli ka Luige loomupärane tagasihoidlikkus. Arnold Matteus kirjeldab teda kui üldiselt laia silmaringi ja vabameelsete vaadetega poliitikategelast.²⁴ Teda on iseloomustatud kui autoritaarset, samas väga rahulikku, tähelepanelikku ja sõbralikku inimest kuldse huumoriga.²⁵ 1938. aasta sügisel oli Jaan Kross (1920–2007) üliõpilasena Luige korteris kostil. Peremeest ehk „wana Švaani“ meenutas ta 1948. aastal vangilaagrist saadetud kirjas abikaasale:

Kunagi hirmus ammu ta ju torises minuga vahest. Ja käis mulle pisut närvidele. Aga küllap Sa tead, et ta mulle alati pisut imponeeris. Millegagi ta sisendas respekti – ja ega ole palju selliseid.²⁶

¹⁹ Vt Jaan Tõnissoni Selts, <https://tonissoniselts.ee/>

²⁰ K. Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem. 2. osa. Tartu: Rahvusarhiiv, 2019, lk 585; 672–673; 753.

²¹ Samas, lk 685.

²² O. Rütli. Mälestusi ühe eesti sugupõlve tööst ja võitlusist (1871–1949). Tallinn: Akadeemia, 2010.

²³ Konverents „Johan Köpp 150 – rektor, peapiiskop ja kirjamees“. Tartu Ülikool, usuteaduskond. <https://usuteaduskond.ut.ee/et/sisu/konverents-johan-kopp-150-rektor-peapiiskop-ja-kirjamees> (5.11.2024).

²⁴ Tartu – minu linn, lk 16.

²⁵ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest; A. Selart, M. Laur. Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt. Böhlau, 2023, lk 156.

²⁶ J. Kross. Kallid krantsid. Kirjad vangilaagrist ja asumiselt Siberis 1946–1954. Koost. ja komm. E.-N. Kross. Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 2021, lk 358.

1928. aastal rajati ülesvoolu, Tartu põhjapiirile (umbes tänane Lodjakoda) suur avatud kaarja kuhu ja galeriidega puidust linnaujula, mis kujunes erakordselt populaarseks. Ujula sai kannatada Teises maailmasõjas, lõplikult lammutati see 1988. aastal. RA, EFA.301.0.55027

Heast ja meeldivast inimesest ei kiputa kõnelema anekdoote. Selles mõttes oli palju eredam kuhu Luige ametijärglane, kärkiv-käskiv kindral Aleksander Tõnisson (1875–1941), kellele on muide samuti avatud Tartus mälestustahvel. Kindral Tõnisson meenutab mõnevõrra teist anekdootlikku Tartu kreatuuri – kindralleitnandist keiserliku ülikooli kuraatorit, ema poolt eestlast Gustav von Crafftströmi (1784–1854). Võimalik, et üks tee Tartus kuulsaks saamiseks käibki läbi kroonuvõimu nõmeduse, mis vaimu lõppude lõpuks asjata ja edutult ahistada püüab.

Teiseks konksuks, miks linnapea Luik püsib võrdlemisi tundmatuna, on mõis-tagil ülikool. Mingis mõttes pole Tartu mitte üks väike puust linn, vaid ülikool teda juhuslikult ümbritseva linnaga. Eemaldagem Tartust ülikool ja alles jääks ilmselt midagi Viljandi ja Valmiera vahepealset: üks muistne, kuid armas sisemaa hansalinn, mida vaenuväed lõputult rappinud. Ülikool domineerib Tartu linnaruumis läbi peahoone ja teiste märgiliste ehitiste ja üliõpilaste, dikteerides muu hulgas ka aega: sügis-talv-kevad on „pärisaeg“, suvi seevastu justkui „mitteaeg“.²⁷ Ka Tartu veevärgi avamine ei saanud toimuda ülikooli rektori kohalviibimiseta. Valdav osa Tartu monumentidest, mälestustahvlitest ja mälupaikadest on otseselt või kaudselt seotud ülikooliga, Toomemäel troonib sõna otseses mõttes juba ligi sada nelikümmend aastat

²⁷ K. Vanamölder, M. Vanamölder. Ülikoolilinna aeg ja ruum. – Tuna 2024, 3, lk 123–128.

(alates 1886) maailmakuulus õpetlane Karl Ernst von Baer (1792–1876). Karl Luige võrdlemisi tagasihoidlikul, kuid kahtlemata kaunil büstmonumendil või Aleksander Tõnissoni mälestustahvlil pole kogu selle akadeemilise plejaadiga lootustki võistelda.

Pikaajalise truud ja pühendunud teenistusega kaasneb sotsiaalne tunnustus:

Linnapeana oli Karl Luik juhtiv tegelane Vanemuise Seltsis, Noorte Kotkaste Tartu Malevas, Kaitseliidus; ta oli Jahi- ja Kalapüügiseltsi esimees (olles ka ise jahimees ja kalamees), kõrgema kunstikooli Pallas kuratooriumi esimees, Tartu Lennuühingu, Tartu Vabatahtliku Õhukaitsekooli Ühingu esimees, Tartu Kõrgema Muusikakooli kuratooriumi esimees jne. Vabariigi ajal sai ta kõikmõeldavad aumärgid ja temast peeti väga lugu.²⁸

Nagu öeldud, kaotas Luik 1934. aasta riigipöörde tagajärjel oma senise ameti, kuid jäi kuni Nõukogude okupatsiooni alguseni 1940. aastal Tartu linnapea abiks ja haridusosakonna juhatajaks. Tema karjäärile mõeldes võib kindlasti tõdeda, et korraliku tsariaegse haridusega rahvuslikult mõtlev noor mees sattus olema õigel ajal õiges kohas, kuid ilmselt leidis ta töös ka iseenda, jäädes truuks ühtviisi nii õpetajakutsele kui ka Tartu linnale. Nõukogude võimu kehtestamise järel 1940. aastal töötas ta õpetajana Põltsamaal, sõja ajal elas perega Tartu lähisel, hiljem oli taas õpetaja Tartus. Luik arreteeriti 15. aprillil 1945 ja saadeti kui sotsiaalselt ohtlik element viieks aastaks asumisele Tjumeni oblastisse. Nagu tõdeb Kaalep, siis mitte vangina, sest ta polnud midagi nõukogudevastast teinud. Ta oli olnud ainult Tartu linnapea – nõukogude kohus ei leidnudki tal õieti süüd.²⁹ Asumiselgi töötas ta matemaatikaõpetajana kuni haiguse ja surmani 5. märtsil 1948.

Luik on kahtlemata Tartut viimase sajandi jooksul enim mõjutanud linnapea, kellest ei ole aga peale üksikute mälestuskildude ja lehelugude eriti midagi kirjutatud. Hiljutised Tartu ajaloo ülevaated parimal juhul vaid nendivad Luige olemasolu.³⁰ Luik erineb näiteks oma kaasaegsest ametivennast Viljandis, samuti pikaajasest linna-peast August Maramaast (1881–1941), kelle koloriitset isikut tuntakse märksa enam.

Karl Julius Luige loos avaldub ehedalt Tartu unikaalne fenomen – linn, mille sees on teine ja suurem linn ehk ülikool. Linn, kuhu mahub peaaegu vaid üks ajalooline suurmees. Linn, mis on mingis mõttes kogu aeg teine. Võid küll olla suurepärase linnapea, aga sellest jääb Tartus ikkagi kuidagi väheks. Tervik nimega Tartu koosneb erinevatest komponentidest.

Vahest on ajad vahepeal siiski veidi muutunud ja linna enda roll selles tervikus kasvanud. Nii on 2024. aasta kujunenud kahtlemata just eelkõige Tartu linna aastaks – viimast kuud pulbitseb veel kultuuripealinna melu ja akadeemilise väärkusega tähistatakse Tartu piiskopilinna rajamise 800. aastapäeva. Seejärel on aeg anda teatepulk üle Eesti raamatu aastale, mille mitmed sündmused toimuvad enesestmõistetavalt samuti Tartus. Ja siis jääme kõik juba ootama ... Tartu ülikooli 400. aastapäeva!

²⁸ A. Kaalep. Mõni sõna linnapea Luigest.

²⁹ Samas.

³⁰ Vt Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu; A. Selart, M. Laur. Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt.